

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

(Հարունակութիւն):

A N E C D O T A O X O N I E N S I A

§ 13. Սակայն «վասն ստորոգութեան» և «յաղագս մեկնութեան»-ի մեկնութիւնները մնում են հանելուկ: Յուսալով որ մասնագիտօրէն Արիստոտելով պարապողներից մէկը կարող է նրա բնագիրը գտնել, առաջ եմ բերում նրանից մի քանի օրինակներ: Իմ թարգմանութեան մէջ տեղ տեղ հարցական նշան եմ դնում, ուր նշանակութիւնը հաստատ չգիտեմ և բաց եմ թողնում, որտեղ բնագիրը աղջատուած է:

Հ ր ա տ ա ր ա կ ու թ իւ ն Բ ե կ կ ե ր ի էջ 1 ա. 1.

«Հումանութիւն լինի ըստ երկուս յեղանակս, ըստ պատահման կամ ըստ մտածութեան. մտածութիւն ըստ պատուոյ, ըստ յիշատակէ, ըստ յուսոյ, ըստ աղօթից, ըստ կերպարանի, ըստ նմանութեան... կամ ըստ լծորդին պակասութեան կամ նահատակ կամ միաձորձ» 1:

Վերև յառաջ բերածը համեմատիր Anonymi in Aristotelis Cate-

1. Պ. Կոնիբերի § 13-ի մէջ բնագրից առաջ բերած կտորների հին-հայերէն թարգմանութիւնը ձեռներիս չունենալով, յունարէն բնագիրը անփոփոխ էինք թողել, իսկ այժմ Վիեննացւոյ թարգմանութիւնից իմանալով, որ նոքա ունին ձեռագիր օրինակ (Վիեննայի մատ. թ. 96 թղ. 3ա.) նոյն կտորը նորից տալիս ենք ամբողջութեամբ ըստ հին թարգմա-նութեան:

gorias Paraprasis, որ հրատարակուած է յունարէն մեկնութիւնք Արիստոտելի (Commentaria in Aristotelem graeca) շարքում հատ. 23, մաս 2. էջ 1, 2: Հայերէնը ըստ երեոյթին սոյն մեկնութեան մի շատ խեղճ համառօտումն է: Ուստի համեմատիր բերլինում հրատարակած Արիստոտելի հատ. 4 էջ 42 b. 13 Դաւթի մի ծանօթութիւնը. *phere eipomen ten diairesin ton apo tyches*. «աղէ ասացուք զոտրբերութիւն հոմանուանց. ոմանք ի սոցանէ ի դիպաց են»: Միայն կցած ծանօթութիւնը բաւական ճապաղ է և չէ նմանում հայերէնին:

Հ ր ա տ . Բ ե կ կ ե ր ի էջ 1:

1 a. b. «Փաղանուն վասն այնորիկ ասի, զի թէպէտ և զանազանի յանուան տեսակացն, զմի և զնոյն նշանակէ ըստ գոյացութեան բանի (որպէս) ի միոջէ (եւ) ի մի»¹:

1 a. 12 «Հաւաստանայ և յարանանութիւն ըստ երեք յեղանակաց. միաբանիլ առաջնոյ վանգին և զանազանէ վերջին փաղառութիւն, որոշումն իրին, որպէս առաքինի և առաքինութիւն ասելի է»²:

1 a. 16. «Իբր զի բանին կրկին տեսակ է, և է որ 'ն խորհրդում, և է որ 'ն արտաբերութեան. և 'ն արտաբերութեանըն է ձայն նշանակ. իսկ 'ն խոր(հր)դումն՝ իմացումն և և պատկեր իրացն: Գիտելի՛ զի ոչ յամենայն ժամ ձայնքն և կամ իմացմունքն հետեանան իրերաց. այլ երբեմն զձայնսն պատահէ գոլ պարզ, իսկ զիմացմունսն բաղադրեալս, որպէս՝ ընթանամ և կամ վերծանեմ, և է զի ձայնքն բաղադրեալք, իսկ իմացմունքն՝ պարզ. որզան իբր թէ որ ասացէ՛ մարդ կենդանի, բանաւոր մահկանացու. և է զի ձայնքն պարզ և իմացմունքն. որզան Սոկրատէս կամ Հոմերէս. և է զի ձայնքն բաղադրեալք և իմացմունքն. որ-

1. Ծան. Թարգ. 2 եռագիր Վիեն. Թիւ 96 Թշ. 3 b.

2. Ծան. Թարգ. Թ. 96. Թշ. 4 a.

զան՝ Սուկրատէս իմաստասիրէ. կամ Հոմերէս քերթողա-
բանէ՝ 4:

Սոյն հատուածը համեմատիր Anonymi paraphrasis 5. 11.—15.
Առ սակաւ մի ընդհատելով ծանօթութիւնը, անցնենք ստորոգու-
թեանց մեկնութեանը. 1 b. 25-2 a. 10. երկմտութիւնից ազատելու
նպատակու անգղիերէն առաջ կրբերեմ, իսկ աւելի բացայայտու-
թեան համար գործ կը դնեմ տեղ տեղ յունարէն դարձուածներ:

Բ Ե Կ Կ Ե Ր Ի Հ Ր ա տ .

1. b. 25—2a. 10. Ձեռնարկէ զերկրորդ տրամատութիւնս էս-
կացն, որպէս յառաջագոյն ասացաք: Յայսմ տեղւոջ ըստ
տասն սեռից ընձեռեալ, զի ան զի յերկուս յառաջագոյն
բաժանեաց (զէակս) ի գոյացութիւն (usia) և ի պատահու-
մբն (symbebekós): Ոչ որպէս գոյացութիւնն պարզ տեսակ
(haplá tò eídos) այսպէս և պատահումն, այլ բազմայեղա-
նակ (pol'ytropon) ելով կարգաւորապէս ըստ ինմա բնաւորե-
ցոց սեռիցն (catà tà en autò pephykóta génē) առնէ զբա-
ժանումն. յորոց լինին ինունք, այլ ի միակ գոյացութիւն:
Իսկ ամենեցուն բաղադրեցոց, տասներեալն կատարի թիւ-
ուտի և զմակադրութիւն՝ որպէս ասացաք՝ առաջակացեալս
մեզ ընկալաւ իրողութիւն:

«Գիտելի է զոր ասէ եթէ՝ ոչ ըստ միում շարամանութեան
ասացեալքն իւրաքանչիւրոք կամ նշանակ է կամ որակ
(tòn kata' mēdemían symplokēn legoménon hékaston ètoi usían
sēmaínei ē poíón) և կամ այլ ինչ ի տասն ստորոգութեան-
ցըն, ոչ միայն ձայնի հարկաւոր է պարզս խնդրել՝ այլ և
ըստ իմացման: Քանզի թէ լոկ ձայնիցն հետեւեսցուք, ոչ ևս

1. Ծան. Թարգ. Թ. 96. Թղ. 4 a—b. Տես նաև Վենետիկի տպագրու-
թիւնը բուն Արիստոտելի ստորոգութեանց ներքին ծանօթութեանց մէջ
գրած. տպ. Վենետ. 1833. էջ 360. ծ. 1, որ ըստ հրատարակչին՝ Արիս-
տոտելի բնագրին մէջ էլ մոռցուած էր իրենց ձեռագրին մէջ:

ստուգապէս ծանիցուք զյեղանակ ստացմանն, իբր թէ որ-
պէս պարզ ձայն է՝ ընթանամ իսկ իմացումն բաղա-
դրեալ. քանզի պարառոցէ յինքեան զգերանունն, իբր թէ
ես. քանզի ոչ զանազանէ ասել ընթանամ կամ ես
ընթանամ: Սոյնպէս եթէ որ կարծիցէ զերաժիշտն
մի ինչ նշանակեն՝ պարզի ելոյ ձայնի, այլ ոչ ճշմարտապէս մի
ինչ նշանակէ (hén ti): Քանզի եթէ զինչ երաժիշտն (իցէ)
խնդրեսցէ, երկուս՝ այլ ոչ մի գտցէ: Քանզի երաժիշտ՝
մարդ, ապա ուրեմն՝ ի մարդոյն ի յարուեստէն երաժիշ-
տըն բաղկացաւ, յայտ է թէ երկու այլ ոչ մի իմն երա-
ժիշտն: Իսկ եթէ որ կամիցի ասել. «ինքն իմաստասէրն
էառ այսպիսի տարացոյց». գիտասցէ զի ոչ իսկապէս (kyríos)
առ տարացոյցս ինքն զարի (°), այլ զիրա... ու. միայն
գոլ որք ուսանին. զայսպէս առադր բառս (°) յիշեաց սոո-
րասութեան և բացասութեան. միանգամայն ծանուցեալ մեզ
կամեցեալ անցանել յաղագս Նախադասութեան, քանզի
հարկէ զամենայն սոորասութիւն և բացասութիւն տրամա-
բանական գոլ նախադասութիւն. իսկ զնախադասութիւն՝
ճշմարիտ գոլ կամ սուտ: Ապա ուրեմն սոորասութիւն և
կամ բացասութիւն կամ ճշմարտեսցեն և կամ ստեսցեն
որպէս և ինքն ասաց¹:

Այս վերին աստիճանի պարզ մեկնութիւնը դժուար ճանաչելի
էր այնպէս ինչպէս նա հրառարակուած է Բերլինի Արիստոտելի
չորրորդ հատորի ծանօթութեանց էջերում, և այդ ծանօթու-
թեանց մէջն էր Գաւթի յունարէն մեկնութիւնից քաղուածքներ
հաղորդած:

Թողէք վերջնեք հայերէն մեկնութիւնից ուրիշ օրինակ, որ բա-
ցատրում են յաղագս մեկնութեան. ի 16 ա. 1. 2 խօսքերը: Այդ
հետեւեալն է.

1. Ծան. թարգմ. թ. 96. թղ 11 b—12 a. Հեղինակը գրել է անգղի-
երէն թարգմանութեամբ և մենք էլ նախընթաց «Արարատում» աշխարհա-
բար էինք թարգմանել:

«Ճառեցաւ մեզ երբեմն, եթէ է ամենայն բանական իրողութեանս այսորիկ ականկալութիւն առ ապացուցական շարաբանութիւնսն հասանել: Այլ վասն զի բազում պատրանքն շարաբանութիւնսն լինի, հարկաւոր է զիւրաքանչիւր որ նոցա գիտել: Քանզի ի ձեռն այլոցն գիտութեան լինի գիւտ ապացուցական շարաբանութեանցն. այլ և ոչ զիւրաքանչիւրոք յասացելոց շարաբանութեանցն հարկաւոր է գիտել, եթէ ոչ նախ ուսցուք, զինչ իսկ է շարաբանութիւն: Այլ և ոչ զնոյն ինքն շարաբանութիւն՝ առանց նախադասութեանց կամ առարկութեանց, թէ ասացես: Այլ և նախադասութիւն կամ ստորասական (kataphatikòs) է, կամ բացասական (apophatikòs) կամ է բան ոմն (lògos tis)»:

Վայելուչ էր նախ ուսուցանել յաղագս բանի (lògos) և մասանց նորա, իսկ յետ այսորիկ փոխիլ առ վարդապետութիւն (didaskaliá) նախադասութեանցն, զոր և ինքն առնէ 'ն այսմ իրողութեան. քանզի սահմանելով՝ զինչ անունն, զինչ բայ և բան (ti ónoma, ti rēma, kai lógos) փոխի առ վարդապետութիւն ստորասութեան (katàphasis) և բացասութեան (apóphasis) և բացերևական բանի (apophantikós lógos) յորոց նախադասութիւնքն բաղկանան»:

«Բայց զինչ արդեօք 'ն ըզկզբանս ճառեալս կամիցի. քանզի առէ. նախ արեան է դնել (prōton dei thesthai) նախս (prōton) գիտեմք, զի ըստ երկուս առի յեղանակս. կամ առ ոմն, իբր այն եթէ նախ վերծանելի է զքերթածսն (եւ) յետ այսորիկ զիմացմունսն խնդրել, և կամ առ յուր վրս, իբր ասացեն. նախ քան զամենայն ստանալի է զՀոմերոսի քերթածսն, իսկ յետ այսորիկ զայլսն զամենայն որ հետեւանան՝ է՛ր և 'ն այսմ տեղւոջ ասելով՝ նախս իբր այն թէ՛ նախ քան զամենայն»: Արժան է» (dei), իբր թէ «վայել է» (prepei) իսկ «վայելին» երկակի առի, կամ ըստ հարկաւորին (katà tò anankaíon), կամ ըստ պիտանացոյին (katà tò chrésimon). այլ և զբոս հարկաւորին գոլ զվայելէն, իբր այն եթէ «հարկաւոր է»: իսկ «դնելդ» (thesthai) եռակի դարձեալ.

կամ իբր ի տեղւոջ, որպէս ըն մարդում, կամ ներ աստուծոյ, կամ իբր անուանակոչել. քանզի գրութիւն (thesis) ասի և անուանակոչութիւն (օ onomatóklêsis) և կամ սահմանել, զոր յաւելտ հնագոյնքն «դնել» սովորեցան ասել, զոր և 'ն այս մտեղւոջ իմաստասէրս ասէ «դնել» իբր՝ սահմանել: Արդ ժողովեալ զամենայն տեսցուք. զի՞նչ մեզ ի մեկնութեանս եղև. և ասացուք փոխանակ այնորիկ եթէ նախ արժան է զընել՝ յայտնի բանիւք այսպէս. նախ քան զամենայն հարկաւոր է սահմանել զինչ անուն և զինչ բայ և կամ զինչ իւրաքանչիւրօք յայլոցն: Քանզի գիտութիւն այսց ամենեցունց ի ձեռն սահմանին դիւրագիւտ մեզ արասցէ զնախագասութեանցն խնդիրս:

Քայց էր արդեօք 'ն այս տեղւոջ այլ ազգ կարգեաց, իսկ այլ ազգ յետոյ առնէ սոցա վարդապետութիւն. մի գուցէ ոչ ըստ կարգաւորութեանն 'ն այսմ տեղւոջ նախ քան զբան (lôgos) զբացերեւութիւն (apophansis) և զստորասութիւն (kataphasis) և զբացասութիւն (apophasis) կարգեաց: Այլ վասն զի անգէտ մեզ ևս խառնակոչութիւն սոցա, յաղադս այսորիկ ի մէջն վարեալ յընդելիցն և ի սովոր մեզ անուանց, որ է բանի և անուան և բայի, կամեցաւ գիտութեամբ ծայրիցն յայտնել զանգիտութիւն միջոցին: Եւ զի ոչ կարգ ունի՝ քաջայայտ է. զի և զբացասութիւն նախ քան զստորասութիւն կարգեաց, որպէս զի մի կարծեսցուք ըստ կարգաւորութեան (katá taxin) ինչ աստանոր առնել, այլ պիտոյից միայն սակս:

Իսկ եթէ ոք կամիցի ասել՝ ընդէր միայն անուան և բայի արար յիշողութիւն տակաւին ելոյ, և ոչ այլոց մասանցըն բանի: Ասելի է եթէ վասն զի միայն իսկապէս մասունք բանի՝ անուն և բայ. իսկ այլոցն՝ որք սովորեցան առ մասնակագոյնսն ասիլ, ոմանք են՝ որ ընդ անուամբ, իսկ այլք՝ ընդ բայիւ անկանին: Ընդ անուամբ իբր թէ գերանունութիւն, և կամ մակբայ, որպէս խնդրեալ ոք գտցէ զիւրաքանչիւրն սոցա: Իսկ ընդունելութիւն ընդ բայիւ. իսկ այլոցն ամենեցունց՝ այլ իմն պիտոյից սակս առեալ լինին: Որպէս ի

Նաւի առ այլ իմն պէտս առնանին առ ի մածուցանել՝ իբր
և սինձն և վուշ, և առ ի զօղսն պնդել՝ բեւեռք, և կամ
առ ի գեղեցկութիւն՝ կարմրադեղն, և ոչ մի ոք ի սոցանէ
մասն ոչ ասի նաւին, այլ պիտոյից սակս վերաբերին առ ի
նաւն: Սոյնպէս և բանի, ոմանք են որ յարել և պնդել զմա-
սունս բանի, որպէս շաղկապն և ոմանք են՝ որ ի լրութիւն,
որպէս նախդիրն, ոչ իբր ըն կատարել, այլ իբր գեղեցկա-
ցնւցանելով և պայծառացուցանելով, և այլքն զիւրաքան-
չի՛ր պէտսն առ բանն ունելով ոչ ևս մասունք ասասցին¹:

Նախնթայ մեկնութեան սկիզբը նման է Յովհաննէս Իտալոսի
(Iohn Italus) մեկնութեանը, որ կայ Բերլինի Արխատոտելում
Հատ. Դ. 24 b. 30 և այլն. «Դնել» (thesthai) բայի գործածո-
թեան հետախուզութիւնը կարծես վերցրած է Ամանիոսի (Am-
monius) խիստ ճարտարարուեստ ծանօթութիւնից՝ որ գտնում
ենք Բերլինի Արխատոտելում Դ. 98 ա. 24 և այլն: Ինչ եղանա-
կաւ Արխատոտելը հետախուզելով առաջ է բերում «ստորասու-
թիւն» և «բացասութիւն» (apophasis kataphasis) և այլն նման է
հնչում, թէ և բոլորովին նոյն չէ, սոյն այստեղում Սուրբիանոսի
տուած մեկնութեանը, պատճառ մենք կարգում ենք Արխատոտէլի
Բերլինի հրատարակութեան ստորէջեան ծանօթութեան մէջ (Հատ.
Դ. 99 b) հետեւեալը. (Boeth. II. էջ 287.) «Իսկ Սիւրբիանոսը մա-
կանուանեալն Զիլոքսենոս այստեղ հարցնում է, «ինչո՞ւ վճռել է
առաջ բացասութեան և ստորասութեան մասին յայտարարել»: Ինչքան
կարող ենք դատել Բոետիոսից Սիւրբիանոսը բոլորովին ու-
րիշ և աւելի խորը պատճառներ է տալիս քան մեր հայ մեկնի-
չը: Նմանապէս հայերէն մեկնութեանը չեն յարմարում այն ու-
րիշ տեղեկութիւնները, որ մենք ունինք Սիւրբիանոսի կորած մեկ-
նութեան մասին, որ տալիս է Բոետիոսը «յաղագս մեկնութեան»
գրքի մեկնութեան մէջ:

§ 14. Եթէ հայերէն մեկնութիւնը Դաւթին չէ պատկանում,
իսկ այդ հաստատ է, այդ առթիւ զարթում են մի քանի հար-

¹ Ծան. Թարգմ. Այս կտորը առնուած է Վենետ. տպագ. 1833. էջ
487—489, Տես նաև «Հանդ. Ամս.», 1893. Թ. 2. էջ 55—56.

ցեր: Արդեօք դա թարգմանութիւն է, թէ նոյն խակ հայերէն լեզուով գրած մի մեկնութիւն Արիստոտելի մի գրուածքի մասին, որը նախապէս թարգմանուած էր հայերէն: Իսկ եթէ թարգմանութիւնը եղած է մի որեւէ յունարէն մեկնութիւնից, արդեօք նա թարգմանութեան հետ նոյն ժամանակն է կատարուել, առաջ, թէ աւելի ուշ:

Թէ մենք այստեղ մեր առջև ունենք մի թարգմանութիւն թուում է ապահով մանաւանդ հետեւեալ երկու պատճառով: Առաջին. նրա ոճը իր վրայ կրում է յունարէնի թարգմանած լինելու անհերքելի նշանները: Երկրորդ՝ նրանում մենք գտնում ենք վկայութեան համար յիշուած Արիստոտելի ուրիշ գրուածքների, որոնք կարող էին զիւրամատչելի լինել մի յոյն հեղինակի, սակայն ոչ այնպէս զիւրամատչելի, — եթէ նոքա գեռ չէին թարգմանուած, — մի հայ հեղինակի, որ վճռել էր իր սեփական լեզուով մի մեկնութիւն գրել: Ես տալիս եմ՝ նման յիշատակութեան օրինակ: Մեկնութեան համարում թ. 16, 3—9 «քանզի այլ իրի է» խօսքերի բայատրութեան մասին կարգում ենք հետեւեալը:

«Եւ եւս դարձեալ՝ ասացեալ յաղագս նշանակացն, որ է իրացն արգեօք, կամ իմացմանն, կամ ձայնի. դարձեալ ի սկիզբն ընթանայ, եթէ որոց այսոցիկ նշանակք առաջնոցըն, կիրք անձինն նոյն ինքն. իբր այն՝ եթէ որ մի անգամ նոյնպէս իմացաւ, և որ ունին զիմացմունսն, հասարակապէս ըստ նմին օրինակի զնախագաղափարին ընդունին տիպ, որ են կիրք. անդրէն հակադարձեալ զբանդ, և որ մի անգամ՝ զնոյն տիպս ունելով և իմացմանս, նոյնք են նախագաղափար առ ամենեսեան՝ որ են իրք: Ապա ուրեմն իմացմունքն և իրքն, որ կարեն գոլ նոյն առ ամենեսեան, բնութեամբ այսոքիկ ասացին»:

«Իսկ ձայնքն և գրեցեալքն անկար առ ամենեսեան գոլ նոյնք, յաղագս այսորիկ եղանիլ յետոյ: Եւ զի ոչ այսր տեղւոյ յաղագս իմացմանն խնդիր, հարկեցաւ գուզնաքեայ առնուլ առ ի պիտանացուն իւր: Իսկ զխտարելագոյն վար

դասպետութիւն, եթէ իբր արդեօք նմանութիւնք իմացմունքն իցեն, յերրորդ գիրսն՝ յորժամ յաղագս անձին ասացէ, անդ ճառեսցի: Քանզի բնական իմաստասիրութեան, որպէս պղատոնականք, այլ ոչ այսորիկ իրողութեան՝ այսպիսի տեսութիւնս¹:

Դարձեալ մեկնութեան 16—14—18 մասին մենք կարգում ենք:

«Արդ վասն զի խնդիր իւր էր յաղագս ճշմարտութեան կամ ստութեան մասան, բանին, եթէ որպէս իմացմունքս, այսպէս և ձայնքս ունին. ոչ միայն յայսմ տեղւոջ զայս, այլ և ըն յետոյս բնականացն ասէ այսպէս, թէ ճշմարտութիւն և ստութիւն զսկիզբն յիմացուածոցն առնու, յետ այսորիկ և ի ձայնս երեւի: Քանզի զիրսն անհնար է գիտել առ որն և իցեն սօքա. քանզի յամենայն ժամ զմինն ունիցի անշարժաւէս կազմեալ իւր զայս, զի ճշմարտին և ստեղն՝ ըն բաղադրեալսն լինի, այլ ոչ ի պարզ ձայնս: Յետ այսորիկ փոխի ի վարդապետութիւն անուան և բայի, և այլոցն ամենեցուն՝ որոց մի անգամ յիշումն արար»²:

Նոյնպէս էջ 17 a 1—15 պատկանելի համարում յիշուած է Պլատոնը, իբրև մի անձն, որ կարծում է թէ խօսքը մեր մէջ ի բնութենէ է (physei), պատճառ նա մեր մտածողութեան գործիքն է. և առաջ է բերուած Արիստոտելի պատճառաբանութիւնը, որը իբր թէ Պլատոնի դէմ է: Կարելի է յիշել ուրիշ շատ էջեր, որոնց մէջ Արիստոտելի գործքերը այն եղանակաւ են յառաջ բերուած, որ հաստատու են տալիս մեկնիչի յոյն լինելը, որին զիւրամատչելի էին այդ գործերը և ոչ թէ հայ, որը մեկնաբանել է՝ այն էլ թարգմանած բնագիրը:

§ 15. Սակայն առ ժամ մի ներկայացնելով այդ առաջարկու-

1. Ծան. Թարգ. Հեղինակը այս կտորը դրել է յունարէն Թարգմանութեամբ, մենք առնում ենք Վենետ. տպ. 1833. էջ 490—491.

2. Ծան. Թարգ. Վենետ. տպագր. էջ 494—495.

թիւնը, ինչպէս պէտք է բացատրենք, առաջին, արդեօք ընդհանրապէս նման են մեկնութեան մէջ բնագրից առաջ բերած վկայութիւնները իրան բնագրին: Օրինակի համար 16 և 3—9 մեկնութեան մէջ տրոց այսոցիկ նշանակք առաջնոցն, խօսքերը, որ մենք նախնթացում առաջ բերինք, կրկնուած է բնագրից առնուելով: Երկրորդ, քննչպէս բացատրել այն հանգամանքը, որ ուրիշ մի որեւէ մեկնիչ չէ յիշուած: Որովհետեւ հինգերորդ դարու մեկնիչները մեծաւ մասամբ շատ են սիրում այդ տեսակ վկայութիւններ կամ բարեկամաբար, կամ հակաճառելու նպատակաւ յիշատակել: Նախայիշեալ հանգամանքում կարելի է մի բան ընդունել, ենթադրելով որ մեկնութիւնը թարգմանուել է միւսնոյն ժամանակում և նոյն անձի ձեռքով այնպիսի մի յունարէն բնագրից, որի մէջ բնագիրը և մեկնութիւնը իրար յաջորդում էին երեսու երես: Հետեւապէս այն թեթեւ պատահական տարբերութիւնները հայերէնի մէջ կարող է յունարէնում եղած լինի: Օրինակի համար 10 և 25-ի խօսքերը. «թերևս» և այլ ինչ երևեսցի յեղանակ որակութեան», իբրև վկայութիւն յիշուած է նրանց յաջորդող մեկնութեան մէջ «թերևս և այլ երևեսցի տեսակ որակութեան»: Այստեղ գուցէ մենք ունինք յունարէն բնագրի վկայութեան սոսկ մի թեթեւ օրինակը: Նման օրինակներ կարող են խիստ շատ մինչև անսահման բազմապատկուել:

Մեկնութեան մէջ ես մի երեսի եմ միմիայն հանդիպել որը զգալ է տալիս, նա չի կարող յունարէնից թարգմանած լինել, իսկ այդ դէպքում էլ կարող ենք ասել, որ հայ թարգմանիչը իրենից մի թեթեւ յաւելուած է արել: Այդ վերաբերում է 10 և 3—9 խօսքերին և հետեւեալն է:

«Եւ երկրորդ՝ զի թէպէտ և անուն կայցէ որակութեան (poites) և ունի կցորդութիւն և որակն (poios) իրացն, այլ սակայն անունն ոչ ունելով կցորդութիւն» (metechei tón pragmatón) ոչ յարանունաբար (paronymós) ասի ի յառաջակացելոյ որակութենէն. որպէս յառաքինութենէն (= aretè) քաջն (= spudaios) ասել. քանզի ըստ ելլենական ձայնին՝ առաքինութիւն որակութիւն իմն է. իսկ ի սմանէ «որակն» (poios)

ասացեալ ոչ «առաքինի», այլ քաջ՝ մանաւանդ եթէ ճշմարտապէս խնդրեսցես՝ «փոյթ» ասեն զայսպիսին: Արդ ըստ ելլենացոց ձայնի ոչ «փութութիւն» անուանն նախագաղապարն ասի՝ իբրեւ թէ ի «փութութենէն» «զփոյթն» ասիլ, և ոչ «առաքինութեան» կացելոյ որակութեան՝ «յարանուհաբար» որակն ի սմանէ ասին, իբր եթէ ասացես «առաքինի» իսկ այլ ձայնն որակին որ է փոյթն: Եւ ասի փոյթն յառաքինութենէն վասն կցորդութեան ունելոյ իրացն, թէ պէտ և անուանն ոչ հաղորդեաց»¹:

Չէ՞ կարող արդեօք այս երեսը բացատրուել այնպէս՝ թէ թարգմանիչը ինքն իրանից է աւելացրել նրան, որպէս զի իր հայրենակիցներին պարզի բնագրի այդ տեղը, որոնց համար այլապէս միտքը մոլթ կըմնար:

§ 16. Միւս հարցն է բացատրել, թէ ինչ է պատճառը, որ ոչ մի ուրիշ մեկնիչի յիշատակութիւն չկայ: Կարո՞ղ ենք արդեօք այդ նրանով բացատրել, եթէ ընդունինք այդ մեկնութիւնից աւելի հին մեկնութիւն չէ եղել: Կարելի՞ է ուրիշ մեկնիչների անուանց բացակայութեան պատճառը գտնել նրանում, թէ այդ չյիշուած մեկնիչները այդ ժամանակ դեռ չէին գրել: Այդ այդպէս լինել անկարող է, այլ աւելի շուտով այդ հանգամանքը պիտի բացատրել նրանով, որ մեկնութեանս հեղինակը իր գրուածքը շարադրել է այնպիսի աշակերտների համար, որոնց դեռ ևս ոչինչ յայտնի չէր: Ազէքսանդրի, Թեմիստիոսի, Մաքսիմոսի, Կալիմաքոսի, Ողիմպիադորոսի նման գիտնականների անունների մասին, իսկ այդ անուանց յիշատակութեանը խիստ յաճախ ենք հանդիպում Գաւթի Ներածութեան և Սահմանք իմաստասիրութեան հայերէն թարգմանած մեկնութեան մէջ և Վերլուծութեան մասին գրած մեկնութեան հատուածի մէջ: Այնպիսի մանուկներ, որ պիտի դեռ նոր սովորէին, այլ և այլ անուանց վկայաբերութեամբ, կարող էին միայն շփոթուել: Այստեղից մենք ստանում ենք մի ա-

1. Ծան. թարգմ. Հեղինակը գրել է անգղիերէն. տես. Վենետ. տպ. էջ 415 «Մեկնութիւն ստորագութեանց»:

պացոյց, որ մեկնութիւնը շարադրած էր յատկապէս հայ անձանց կրթութեան համար:

§ 17. Սակայն այդ դէպքում ի՞նչ կարիք կար ընդունելու, որ նա նախապէս գրուած է եղել յունարէն: Ամեն տեսակ դժուար հարցեր միանգամից կրկեքանան. եթէ ընդունենք որ մի հայ ուսումնական՝ ապրելով կամ Աթէնքում, կամ Անտիոքում, Կեսարիայում և լաւ ծանօթ լինելով Արիստոտելի գրուածքի հետ և ընդհանրապէս Յունաց փիլիսոփայութեան հետ, թարգմանել է Արիստոտելի բնագիրը և միւսնոյն ժամանակ ինքը գրել նրա մեկնութիւնը, որպէս զի իր հայրենակիցները, որոնք նրա պէս հմուտ չէին, հասկանային նրան գործածել: Հետեւապէս մենք կարող ենք հայերէն թարգմանութեան և մեկնութեան ոճերի նմանութիւնը բացատրել միայն նրանով, որ մի հայ՝ միանգամայն տոգորուած յունական դպրութեան ոգով, այդ ազդեցութեամբ է գրել: Բայց շատ կարելի է նա նախապէս գրել է յունարէն և ապա իւր իսկ շարադրութիւնը ինքը յունարէնից թարգմանել հայերէն:

§ 18. Ես հարկաւ դժուարութեամբ ինձ թոյլ կրտայի համոզել, որ այս հայեցակէտը իսկական ուղիղը չէ: Օրինակի համար՝ մենք գիտենք, որ Պրոհերեսիոս հռետորը, Յուլիանի, Բարսեղի և Գրիգոր Նազիանզոս ուսուցիչը, ազգաւ հայ էր Պարսից սահմանից: Բացի այդ մենք գիտենք երբեք չենք Աթէնքում ուսուցչապետ եր, ամբողջ Պոնտոս և հարեւան երկիրները իրանց աշակերտներին նորա մօտ էին ուղարկում հպարտանալով նրանով իբր իրանց կողմերի փայլուն զարգով (*hōsper oikeion agathón*)¹:

Նորան, աւելի մեծ ապահովութեամբ քան միորեւեռ ուրիշ անձի կարող ենք վերագրել Արիստոտելի հայերէն թարգմանութիւնը և նրա մասին գրած մեկնութիւնը: Այս տեսակ մի ենթադրութիւն լաւ յարմարում է այն հին աւանդութեան հետ, որ ես առաջ բերի, ըստ որում Դաւիթ Անյաղթը աւելի ծեր և աւելի հռչակաւոր ուսուցիչ էր քան Բարսեղը և Գրիգոր Նազի-

1) Ծան. Տես Եւնապիոս Վարդ, Պրոհերեսիոսի:

անդինը: Արգեօք հայկական աւանդութիւնը չի շիջեալ Պրոհերե-
տիոսին — որի հայերէն անունը մենք չգիտենք — և որը իսկա-
պէս սովորեցրել է յիշեալ հռչակաւոր անձանց, Դաւթի հետ, որ
գրել է Սահմանք փիլիսոփայութեան և մեկնութիւն Ներածու-
թեան մասին և որը մօտաւորապէս մի դար առելի ուշ էր ապ-
րում:

§ 19. Ձի կարող իբրև ծանրակշիռ կէտ ի նկատի չառնուիլ որ
Արիստոտելի մեկնութեանց մէջ բոլորովին բացակայ է քրիստոն-
եայ հեղինակութեանց յիշատակութիւնը: Այդ պակասում է նաև
Դաւթի Ներածութեան համար գրած մեկնութեան և Սահմանք
փիլիսոփայութեանի մէջ:

Սակայն նման յիշատակութեան բացակայութիւնը ունի իր ա-
ռանձին նշանակութիւնը: Կարող է թւալ իբր թէ բոլոր այդ
տեսակ հայերէն մեկնութիւնները և թարգմանութիւնները ար-
դիւնք են թարգմանիչների մի դասակարգի, շկոլայի (school), որ
առանձին գոյութիւն ունէր իր համար և հակառակ էր մինչև ան-
գամ Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի ուղղութեամբ ընթացող շկո-
լային: Թէ այդ շկոլային պատկանող անձինք աշխարհական բովան-
դակութեամբ գրեբեր թարգմանելով հայերէն լեզուով ինչպէս էր
վարւում, այդ մենք տեսնում ենք նրանից, թէ ինչ եղանակով է
Ս. Խորենացին թարգմանել Ալիթոնիոսի ճարտասանութիւնը: Այդ
թարգմանութեան մէջ պարզաբանութեան համար առաջ բերած
բոլոր օրինակները Աստուածաշնչից է առնուած և զգուշութեամբ
մի կողմ է թողնուած իւրաքանչիւր՝ բան ինչ որ կարող է յիշեց-
նել հեթանոսական դիւցաբանութիւնը:

§ 20 Այժմ կրկնում ենք իբրև եզրափակումն այլ և
այլ կէտերի մասին յայտնած մեր ենթադրութիւնները:

- (1) Որ ստորագութեանց և յաղագս մեկնութեան մասին գրած
հայերէն մեկնութիւնը Դաւիթ Անյաղթին չէ պատկանում:
Իբրև ապացոյց դորան մենք գիտենք (a) որ յունարէն մեկ-
նութիւնը՝ *apd' phones Dabit* այդ մեկնութեան հետ ոչ մի
առնչութիւն չունի. (b) Որ սահմանք փիլիսոփայութեան
գիրքը գրուել է հայերէն լեզուով Փրկչի 580 թ. Դաւիթ

Անյազթի ձեռքով, մինչդեռ ստորագրութիւնք և յաղագս մեկնութեան գործը նրանք չէ: (ց) Պաւիայի ձեռագիրը՝ այդպիսի հարցի վճռման խնդրում միակը, Դաւթի անունը չէ յիշում: Գրքի վերջի թերթի վերայ, վերջին երեսում գրանում ենք միայն այս համառօտ յիշատակութիւնը:

«Իմաստութիւն՝ վարդապետի և բնագիր սիրելի՝ Իմաստութեան, ուսուցիչն անուանեալ Սարկաւագ աշխատել է գրութեան ճշտութեան վրայ, ինչ նա հալորդեց բառացի առանց նեղանալու և ազատօրէն: Այս ես առաջ եմ բերում կարծելու համար, որ Սարկաւագ կոչուած ուսուցիչը Պաւիայի ձեռագրի գրողն էր և ոչ թէ մեկնութեան հեղինակը:

(2) Որ մեկնութիւնը թարգմանուել է բնագրի հետ միատեղ և ոչ առաջ կամ ուշ: Իսկ եթէ առհասարակ թարգմանութիւն չէ, այն ժամանակ նրա շարադրողը եղել է բնագրի թարգմանիչը և գործ է գրել նրա հետ միասին:

Այդ ապահով է. որովհետև (ա) բոլոր ձեռագրերը, ներանց թւում նաև Պաւիայի ձեռագիրը, բնագիրը և մեկնութիւնը կտոր կտոր իրար յաջորդող մասերով են մեզ տալիս: (b) Երկուսի թէ ոճը և թէ լեզուն այնպէս սերտ կապուած են իրար հետ, որ հաղիւ կարելի լինի ընդունել, թէ նոքա տարբեր ժամանակներում են գրուել:

(3) Ինչ ժամանակին կրկերաբերի՝ չի կարելի ճշտութեամբ որոշել: (ա) Վարդանի յիշատակութիւնը՝ իբրև մի անձի, որ օրինական քաջութիւն է ներկայացնում թելագրում է նրան հինգերորդ դարու երկրորդ կիսուց ուշ ձգել: Եթէ մենք կամենանք նրան ժամանակով աւելի առաջ տանել, պիտի դուրս ձգենք այդ յիշատակութիւնը, ընդունելով, որ Վարդանի անունը հայկական ազգասիրութեան թելագրութեամբ յետոյ է ներս մուծուել: Ամենալաւ ապացոյցը նա է, որ Արիստոտելի բնագիրը արտացոլում է բնագրի մէջ: Այդ բնագիրը՝ մանաւանդ ինչ որ «յաղագս մեկնութեան»-ին է յատկապէս սլաոկանում, կարող եմ վկայել, որ մօտ կապուած է Բոեոփոսի

գործ դրած բնագրի հետ: Օրինակի համար համեմատիր հետևեալ երեսների ընթերցուածները. 16 a, 6. 16 a, 25. 17 a, 11. 17 a, 30. 17 b, 7, 8. 17 b, 14. 18 a, 8. 18 a, 35. 18 b, 25. 18 b, 33. 18 b, 39. 19 19 a, 4. a, 20. 19 b, 12. 19 b, 25. 19 b, 30. 20 a, 31. 20 b, 36. 21 a, 18. 21 a, 22. 21 b, 18. 21 b, 21. 23 a, 11. 23 a, 21. 23 a, 25. 23 a, 31. 23 b, 21. 24 b, b. 24 b, 8.

Կարլ Մեյզերը (Karl Meiser) բոեոփոսի մեկնութեան ամենաճիշտ հրատարակողը, Ֆլեկէյզէնի «Տարեգրութեան» մէջ (Fleckeisen's Jahrbücher vol. 117) հրաւիրում է առանձին ուշադրութեան առնել բոեոփոսի մի քանի առանձնայատկութիւնները, որը այժմ հաստատուում է հայերէնով: Հետեւապէս հաղիւ թէ կարելի լինի կատկածել, որ հայերէն թարգմանութիւնը ներկայացնում է Արիստոտելի յունարէն մի այնպիսի բնագիր, որ ուշ չէ քան հինգերորդ դարը: Բացի այդ՝ պէտք է նկատել որ արաբերէն Ստորոգութեանց թարգմանութիւնը հրատարակուած Լէյպցիկում 1846 թ. 1. Թ. Յինկերի ձեռքով (I. Th. Zenker) նոյնպէս ազգակցութիւն ունի հայերէնի հետ: Յինկերը գրքի էջերի ստորին լուսանցքում նշանակել է արաբերէնի տարբեր ընթերցուածները: Հետեւեալները կարելի է տեսնել նաև հայերէնի մէջ. 2 a, 5՝ աւելացնում է «ստորոգեսցի» (ê kataphàsei). 2 a, 38 բաց է թողնում «կենդանի ստորոգի» (katégorêthêsetai tò dzoon). 3 a, 20՝ բաց է թողնում «ապա ուրեմն» hōsaûtōs). 3 b, 26 բաց է թողնում (gar). 3 b, 29 «քանզի երկկան կրնոջն» (ê tripêchei). 3 b, 35 բաց է թողնում kai hêtton. 4. b, 13 բաց է թողնում «հիւանդութիւն» (pathos). 5 b, 8. «եւ ըստ ինքեան քանակք» (kai kath' hautà posa). b a, 22. «հինգ քան երեք ասին» (pente é tria légetai). 8 b, 28. «ի տրամագրութենէ, վասն տեղագոյն և յորնամանագոյնըն գոլ» (monimôteron ei k. polychroniôteron). 9 a, 30 բաց է թողնում Kai stryphnôtēs. Այս տարբերութեանց մեծ մասը կայ վայցի մի կամ մի քանի ձեռագրերի մէջ:

Այժմ գիտենք թէ այս գործի թարգմանութեան համեմատութիւնը ինչ աստիճանի լրացնում է § 2-ում առաջադրած պայմանին, այն է. թարգմանութիւնը այնքան բառացի է, որ նա մեզ արտացոլեցնում է իսկապէս յոյն բնագիրը, որից նա թարգմանուել է: Միակ բացառութիւնը կազմում է «յաղագս աշխարհի» և այն մեծաւ մասամբ բազմաթիւ տարբեր ընթերցանութեան շնորհիւ, որով լի է նա՝ ծառայած լինելով իբրեւ ուսումնարանի գասագիրք: Յիշեալ կէտի վերաբերմամբ բաւական է յառաջ բերել Ագալբերտ Մերքսի (Adalbert Merx) խօսքերը: Իրաւ է նորա գրուած են Գիոնիսիոս Թրաքսի հայերէն թարգմանութեան առթիւ, սակայն շատ նման է մեր թարգմանութեանը. և որոշելով այն յատուկ ճանապարհը՝ ըստ որում պէտք է գործադրել հայերէն թարգմանութիւնը, ուրիշ ցանկալու բան չեն թողնում: Ես առաջ եմ բերում Գիոնիսիոս Թրակացոյ արուեստ քերականութեան հրատարակեց Գուստաւ Վլիգ, Լէյպցիգ 1883 (Dionisii Thracis ars gramatica, edidit Gustavus Vhlig, Lipsiae 1883). Մերքսի քննութիւն «յաղագս թարգմանութեան հայկական» էջ XIXIII (Merxi Disputatio de Interpretatione Armeniaca).

(Հարունակելի):